

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/076-088>

УДК (UDC) 94 (38) : 17

THE INFLUENCE OF POLIS IDEOLOGY ON THE MORAL STATE OF POLIS SOCIETY DURING THE PELOPONNESIAN WAR

Sergiy Golovanov*

Abstract

The Peloponnesian War between Athens and Sparta (431-404 BC) became a fateful era of the ancient world. It changed the direction of the further historical development of most of the ancient policies of Greece. The events of this war have attracted the attention of researchers for centuries not only with their intense drama and consequences. They preserve for future generations a rare and valuable experience not only in the field of military art, in the field of political relations between the polities, but also valuable generalizations in the field of social psychology, the transformation of the system of moral values in society during the long-term power confrontation between the enemy states.

And, in addition, the example of such experience opens up the possibility of a deeper and more correct understanding of the relationship and mutual influence of ideology, mass consciousness and the moral state of the polis society in the conditions of the processes of the crisis of the polis society and the long-term military confrontation between Athens and Sparta.

Analysis and generalization of the nature of the mutual influence of the polis ideology and the moral state of the polis society of Athens in the conditions of the Peloponnesian War helps to expand the system of views on the content and essence of the polis ideology, inherent in the society of the Athenian state during its highest heyday. The process of natural transformations in the economic, political and social spheres causes the gradual flow of property into the hands of the non-civil part of the population, which causes the destruction of polis morality and ideology.

The main purpose of the article was to study the relationship between the ideology of the polis collective and the moral state of society in the conditions of the development of crisis processes under the influence of the events of the Peloponnesian War.

The scientific novelty of the article lies in an attempt to recreate a generalized view of the essence and content of the polis ideology, the conditions of its formation and the nature of the impact on the moral state of the society of the Athenian state during the last third of the 5th century BC. The nature of the relationship and mutual conditionality of the nature of the polis ideology and social processes and the moral state of the Athenian state during its highest heyday is revealed.

* Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Independent Researcher, Kyiv, Ukraine.

E-mail: ilmarinen@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3120-5415>

Conclusions. The second half of the 5th century BC was marked by a crisis and the beginning of the destruction of the polis society. As a result of the natural course of social and economic processes, the civil collective lost its dynamics of development, cohesion, and the decay of the polis morality was felt. This had tragic consequences in the internal and external policy of the Athenian state, caused the defeat of Athens in the Peloponnesian War and led to the degradation of the polis society and the loss of state sovereignty

Keywords: polis, ancient society, social strata, polis ideology, polis society, transformation of society, civil community, politics, ancient state

ВПЛИВ ПОЛІСНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА МОРАЛЬНИЙ СТАН ПОЛІСНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ

Сергій Голованов*

Анотація

Пелопоннеська війна між Афінами та Спартою (431–404 рр. до Р. Х.) стала доленосною добою стародавнього світу. Вона змінила напрям подальшого історичного розвитку більшості античних полісів Еллади. Події цієї війни століттями привертають увагу дослідників не лише своїм напруженим драматизмом та наслідками. Вони зберігають для наступних поколінь рідкісний та цінний досвід не лише в галузі воєнного мистецтва, в галузі політичних відносин між полісами, але також цінні узагальнення в сфері суспільної психології, трансформації системи моральних цінностей в суспільстві протягом багатолітнього силового протистояння між ворожими державами.

Та, крім того, на прикладі такого досвіду відкривається можливість більш глибокого та коректного розуміння взаємозв'язку та взаємовпливу ідеології, масової свідомості та морального стану полісного суспільства в умовах процесів кризи полісного суспільства та тривалого воєнного протистояння Афін і Спарти.

Аналіз та узагальнення характеру взаємовпливу полісної ідеології та морального стану полісного суспільства Афін в умовах Пелопоннеської війни, допомагає розширити систему поглядів на зміст і сутність полісної ідеології, притаманних суспільству Афінської держави в період її найвищого розквіту. Процес закономірних трансформацій в економічній, політичній та суспільній сферах обумовлює поступове перетікання власності до рук негромадянської частини населення, що спричиняє руйнування полісної моралі та ідеології.

Метою статті було дослідження взаємозв'язку ідеології полісного колективу та морального стану суспільства в умовах розвитку кризових процесів під впливом подій Пелопоннеської війни.

Наукова новизна статті полягає в спробі відтворити узагальнений погляд на сутність та зміст полісної ідеології, умови її формування та характер впливу на моральний стан суспільства афінської держави в період останньої третини 5 ст. до Р. Х. Розкривається характер взаємозв'язку та взаємної обумовленості характеру полісної ідеології та суспільних процесів і морального стану суспільства Афінської держави в період її найвищого розквіту.

* кандидат педагогічних наук, доцент, незалежний дослідник, Київ, Україна. E-mail: ilmarinen@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3120-5415>

Висновки. Друга половина 5 ст. до Р. Х. позначилася кризою та початком руйнації полісного суспільства. Внаслідок закономірного плину суспільних та економічних процесів громадянський колектив втрачав динаміку розвитку, згуртованість, відчувалося розкладання полісної моралі. Це позначилося трагічними наслідками у внутрішній та зовнішній політиці Афіньської держави, спричинили поразку Афін у Пелопоннеській війні та призвело до деградації полісного суспільства та втрати суверенності держави.

Ключові слова: поліс, античне суспільство, соціальні верстви, полісна ідеологія, полісне суспільство, трансформація суспільства, громадянська община, політика, антична держава

Цитування: Голованов, С. (2025). Вплив полісної ідеології на моральний стан полісного суспільства в період Пелопоннеської війни. *Консенсус*, 4, 76-88. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/076-088>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/202>

Постановка проблеми. Суспільство античного полісу, завдяки змістовній джерельній основі та ґрунтовним історичним дослідженням за пізніших століть надає нам узагальнений історичний досвід процесів трансформації суспільства в умовах кризи античності, на тлі яких виразніше виступає характер взаємовпливу ідеологічної, політичної та соціальної сфер античного полісу. Це відкриває можливість подальшого розуміння та дослідження історичного досвіду, збагачує історичну спадщину для наступних поколінь.

На основі аналізу джерел та наукових досліджень фахівців з античної історії розкрити сутність характеру процесів трансформації в сфері ідеології полісного суспільства, дослідити характер взаємовпливу ідеології та стану полісної моралі афінського полісу в умовах розвитку кризи полісного суспільства.

Відповідно до мети, ми визначили наступні завдання:

- ✓ дослідити зміст поняття полісної ідеології;
- ✓ визначити місце полісної ідеології в масовій свідомості полісного колективу;
- ✓ розкрити характер впливу полісної ідеології на суспільні процеси та стан суспільної моралі афінської держави в період Пелопоннеської війни.

Хронологічні межі дослідження, окреслені останньою третинною 5 ст. до Р. Х. Доба, на яку спрямована увага наукової розвідки, стала часом вияву політичної, воєнної та суспільної кризи полісної системи. Її втілення відбулося під час Пелопоннеської війни між Афінами та Спартою (431-404 рр. до Р. Х.) стала доленосною добою стародавнього світу. У результаті якої Афіньська держава, а згодом і вся Еллада зіштовхнулися зі фатальними для себе наслідками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Античне суспільство залишило нам змістовну спадщину поглядів античних мислителів щодо розуміння полісної ідеології, аналізу морального стану полісного суспільства. Основою такої спадщини являють праці Геродота, філософські погляди Сократа, Платона, Аристотеля, Ксенофонта, Фукііда. Особливу цінність для нас являють праці представників

сократичних шкіл, що доповнюють перелік античних авторів: Антисфена, Аристіппа та Ксенофонта.

Ми мусимо врахувати, що філософські трактати античних авторів не відбивали реального стану масової ідеології полісного суспільства. Вони, за своїм освітнім, інтелектуальним рівнем значно перевищували весь загал навколишніх співгромадян, скоріше прагнули відобразити ідеальну модель такої ідеології, ніж реальний її стан. Хоча Сократ в усній формі, а за ним Платон, Ксенофонт та Аристотель відтворювали у своїх працях власне уявлення про ідеальні форми державного управління, це означає, що вони, разом із тим, таким шляхом відбивали стан сформованості цього питання в суспільній свідомості. Тому їх роль у висвітленні проблеми полісної ідеології представлена шукачами еталонної (ідеальної) форми суспільства, а не її виразниками.

Концентруючи всю сукупність настроїв та мотивів, що визрівали в суспільстві, вони синтезували її в своїх роздумах. Мета яких найчастіше відображалася у прагненні знайти ідеальну модель побудови суспільства, яка стала би виходом із задушливого глухого кута, в якому дедалі сильніше відчувало себе громадянське суспільство. Отже, слід сприймати погляди цих філософів, як носіїв найбільш передової, для свого часу, моделі ідеального суспільства.

Сучасні ж дослідники мають у своєму розпорядженні не лише античні джерела, але також надбання з пошуків європейських та вітчизняних фахівців з античної історії. Серед сучасних дослідників проблем античності, слід відзначити, зокрема погляди українських дослідників античності: В. Ставнюка, В. Лісового та В. Шинкарука. Світова школа антикознавства представлена дослідниками: В. Еренберга, Е.Ш. Вельскопф, Р. Мюллером, В. Єддом та Е. Саджентом.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про поліс, як суверенну общину громадян, яка спирається на місто й втілює в собі державу, почало складатися ще за архаїчної доби. У поезії Алкея можна побачити рядки, в яких вирішальне значення держави полягає не в укріплених стінах міста, а в ополченні співгромадян.

«Ані башти грізні, ані камінний мур

Порятунку не можуть дати:

Найміцніша стіна – нарід озброєний¹».

Пізніше, вже за класичного періоду, за часів розквіту полісного ладу остаточно утверджується ідея відносно того, що поліс являє собою колектив громадян. Підкріплюється це рядками з трагедії Софокла «Едіп – цар»:

«Якщо ти краєм нашим хочеш правити

То краще людним, а не запустілим прав

Не захистять ні кораблі, ні вежі мур

Як оборонців дужих вже нема на них²».

¹ Кочур Г., Содомора А. Алкей. *Антична література. Хрестоматія* / упорядник О.І. Білецький. Київ: Радянська школа, 1968. С. 143-145.

² Sophocles Oedipus King of Thebes. (Murray G., trans.) Cambridge: Loeb classical library, 1957. P. 50-55.

Ідею того, що собою являв поліс підкріплюють свідчення Геродота у фрагменті суперечки між Фемістоклом та коринфським стратегом Адимантом напередодні Саламінської битви. У відповідь на вимогу останнього позбавити Фемістокла права голосу, оскільки афіняни втратили своє місто, той заперечив, що: «...місто Афіни та Аттична земля більше від Коринфу та Афіни спорядили 200 кораблів. І жодне еллінське місто не в змозі відбити напад афінян³».

Подібне означення думка виступає у Фукідіда, який згадує промову Нікія до своїх воїнів напередодні відступу від Сиракуз. Він висловився, що головним для афінян є громадяни, а не їхнє майно: «...оскільки сила держави в людях, а не в порожніх стінах міст і не в безлюдних кораблях⁴».

Отже, в розумінні еллінів, і перш за все, афінян, поліс – це громадянська община. Склад громадянського колективу поліса класичної доби утворювався, переважно, землевласниками. Однак навіть за таких умов колектив громадян виступає за категорію більш важливу, ніж міський центр чи територія полісу. Подібне усвідомлення сутності полісного суспільства створює фундамент всієї системи її ідеології. Решта елементів цієї системи є похідними від цієї базової категорії. Відповідно до цього вибудовувалася система моральних цінностей полісного суспільства.

Означивши сутність поняття «поліс», спрямовуємо увагу на поняття ідеології, щоб глибше розкрити взаємозв'язок громадянського колективу та ідеології. Слово «ідеологія» має давньогрецьке походження (*ιδέα* – думка, *λόγος* – слово, вчення), тобто вчення про ідеї, думки. Одним з перших це поняття запровадив Платон в контексті свого вчення про ідеї. Зміст поняття «ідеологія» в сучасному тлумаченні визначається як «сукупність взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій⁵». Ідеологія у цьому контексті постає відображенням суспільного буття в свідомості людей під обраним кутом зору. Виникнувши один раз, вона починає активно впливати на життя суспільства.

Ідеологія також являє собою основну форму існування суспільної свідомості. Відповідно, основною формою політичної свідомості є політична ідеологія. На думку американського теоретика та політолога Л. Саджента, ідеологія є різновидом корпоративної свідомості, яка відображає суто групову точку зору на хід політичного та соціального розвитку.

У полісному суспільстві ідеологія прагнула підпорядкувати власній меті та ідеям суспільну свідомість полісного колективу. Основними функціями полісної ідеології є: оволодіння суспільною свідомістю, створення в його очах власних критеріїв оцінки політичної ситуації, позитивного образу власної мети. При цьому

³ Herodotus. The History. (Macaulay G., trans.) London and New York: MacMillan and Co, 1890. 61 p.

⁴ Thucydides. The history of the Peloponnesian war (Crawley R., trans.). London: Bohn, 1843. VII, 77 p.

⁵ Лісовий В. Ідеологія. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Абрис, 2002. С. 235.

ідеологія покликана не лише поширювати свої цілі та ідеали, але також домагатися цілеспрямованих дій громадян для їх досягнення. Проявом цього став полісний патріотизм, який об'єднував усіх громадян навколо міської громади, накладав на них певні морально-політичні обов'язки. Натомість громадянам гарантувався захист їхніх прав з боку громадянського колективу.

Формування полісної ідеології у такому разі відбувається через усвідомлення ролі окремого громадянина (політа) у межах його общини. Відбувалося це усвідомлення під впливом кризових суспільних та економічних процесів спричинених перебігу бойових дій в афінському суспільстві у рамках Пелопоннеської війни. Найбільш повне та глибоке усвідомлення полісним суспільством своєї сутності як громадянського колективу склалося не за умов розквіту й стабільності, а в умовах кризи такого суспільства.

Тому кожен громадянин мав виховуватися в душі служіння своїй державі. За свідченням Фукідіда, Перикл визначав головний принцип демократії наступним чином: «Бо ж тільки ми визнаємо людину, яка не займається державною діяльністю, не бездіяльною, а марною»⁶. У суспільстві створилася особлива система цінностей. Згідно з нею добробут та процвітання держави вважалися запорукою та умовою для власного добробуту та процвітання. Афіни в період вищого підйому та розвитку демократії стали прикладом того, як громадяни, отримавши доступ до влади, були прилучені до вирішення долі своєї держави. Полісна ідеологія була спрямована на розчинені індивідуальності політа в громадянському середовищі. Зразковий політ відзначався як воїн, державний муж, атлета, філософ чи митець⁷. Висувається моральний ідеал громадянина в усіх його можливих проявах⁷. Така система цінностей породжувала ідею гармонійного розвитку афінян, саме, як громадян, виховання в них одночасно духовної та фізичної гармонії та краси. Але необхідність прагнення такого ідеалу обумовлювалася потребою якомога кращого та повного служіння рідному полісу.

Зважаючи на те, що кожен поліс формувався на основі уявлення про перевагу суспільного над індивідуальним, то погляд античних мислителів був спрямований на пошуки такої форми організації суспільства у якій би політи змогли себе проявити найкращим чином. Це підтверджується свідченням Аристотеля, який відзначає ревне ставлення демосу до скільки-небудь помітного виокремлення громадян від загальної юрби своїми чеснотами, політичними здібностями чи впливовістю та могутністю⁸.

Монополія землевласників на контроль за політичним життям полісного суспільства, тісний зв'язок громадянства із землею, спільне шанування культу давніх землеробських богів та героїв закономірним чином сприяли формуванню ідеї рівності серед громадян. Підтримка серед громадян, хоча б зовнішнього

⁶ Thucydides. The history of the Peloponnesian war (Crawley R., trans.) London: Bohn, 1843. II.40.2

⁷ Ehrenberg V. Der Staat der Griechen Leipzig: Teubner, 1957. 66 p.

⁸ Aristotle. Athenaiion Politeia. (M. Chambers, ed.). Leipzig: Bibliotheca Teubneriana, 1986. III. 8.1-2, P. 1284.

вигляду рівності, послідовно втілювалася в життя. Це знайшло відображення в традиції виконання заможними та знатними громадянами літургії (суспільно-державних обов'язків) на користь громадянської общини. Доречним буде згадати прецедент з Арістидом, якого було піддано ostracism через його, мовляв, надмірну справедливість, що почала дратувати широкі верстви демосу⁹. Звісно реальної рівності, а отже і соціальної справедливості серед громадян ніколи не існувало.

Громадянський колектив залишався неоднорідним, диференційованим, як в економічному, так і в соціальному розумінні. Підтвердженням цього залишаються численні приклади внутрішніх соціальних та політичних конфліктів, якими пересичена історія полісів, починаючи з архаїчного періоду. Протягом цього періоду між багатими та знатними землевласниками з одного боку та біднотою склався антагонізм. Це відбилося навіть в термінах які вживалися в мові для позначення осіб благородного походження та заможних громадян: *αριστοί* (кращий), *ευγένος* (благородний), *επιείκεις* (милосердний), *καλόκαγατοί* (доброчесний) тощо. Для позначення бідноти використовувалися поняття: *δέμος* (простолудин), *κακός* (нищий), *δειλός* (боягузливий) та інші. Всупереч поширеній точці зору відносно того, що ці терміни позначають лише осіб, які відзначилися моральними чеснотами та звитягою, або недостойною, ганебною поведінкою¹⁰, більш переконливою видається уявлення, про те, що вони відображають суперечності соціально-економічного характеру.

Хоча вчення про різні форми політичного устрою існували й раніше, головна заслуга у створенні наукової теорії політичного устрою, все ж таки належить старшим софістам. Завдяки їхнім пошукам були створені перші політичні теорії, які мали свою структуру та понятійний апарат. Завдяки цьому полісне суспільство почало усвідомлювати реалії свого політичного буття. Розвитку популярності софістів сприяла потреба демократії та олігархії, особливо за умов демократичного суспільства, в обґрунтуванні свого права на владу в полісі.

Бурхливе громадське, політичне життя в полісі ставило успіх в політичній кар'єрі будь-якого громадянина в залежність від політичної та правової підготовленості, знання масової психології, риторичних навичок. Подібну підготовленість до політичної діяльності могли забезпечити софісти¹¹.

Згідно з думкою О.А. Федотової софісти, завдяки їх діяльності, відіграли суттєву роль у формуванні політичної теорії античного поліса. При цьому слід визнати, що греки мали вже певний рівень розвитку політичної теорії на середину 5 ст. до Р. Х. Окремі дослідники, наприклад А.К. Бергер, знаходять ознаки політичної

⁹ Plutarch. The Parallel Lives. Aristides (Bernadotte Perrin trans.) Cambridge, MA and London: Loeb Classical Library, 1914. P. 7.

¹⁰ Arnheim M. Aristocracy in Greek Society. Plymouth. Paris: Weil R. Aristotle et l'histoire, 1977. P. 340.

¹¹ Федотова О. Политическая идеология и политическая теория в Древней Греции. (старшие софисты). Античный полис. Проблемы социально-политической организации и идеологии античного полиса. СПб. Изд-во СПб ун-та 1995, С. 144.

теорії в працях Анаксагора¹² а Є. Хавлок – в Демокрита¹³. На середину 5 ст. до Р. Х. ідеологія полісного громадянського суспільства в цілому завершила формування.

Аналіз форм людського життя закономірно відбувається *post factum*, тобто виходячи з наявних результатів процесу розвитку. У 4 ст. до Р. Х. Аристотель в своїй «Політиці» надав розгорнуту характеристику історичній та соціальній природі такого типу політичного утворення. Тому античні автори продовжили тенденцію висловлюючи власні ідеї побудови суспільства за конкретними моделями, що на їх думку, мало б зміцнити полісне суспільство. Через що ми і маємо на сьогодні настільки розгалужене бачення побудови полісної держави

Одним з поглядів на те як мав би бути організований полісу представлений ідеєю впровадження аристократичного устрою. Уявлення про такий спосіб організації людського життя відбувалося спираючись на міфи та перекази, епос та історичну традицію. Теоретичне обґрунтування полісного суспільства відбувалося протягом другої половини 5 ст. до Р. Х., головним чином зусиллями старших софістів. Прабатьком аристократичної теорії державного ладу визнавався Горгій з Леонтіни (483–375 рр. до Р. Х.). Згідно з його теорією, люди від природи не є рівними між собою: слабкіші підкоряються сильнішим та управляються ними. Не будучи прихильником тиранічної форми управління, Горгій був переконаний в тому, що сильні не повинні зловживати своєю владою, вони мають залишатися поблажливими до слабших. Його олігархічні ідеї формувалися в напрямі ідеалізації спартанського політичного устрою. У працях апологетів олігархічного полісу звучали заклики про наслідування «держави батьків» (грецьк. *πάτριος πολιτεία*).

Творцем ж бачення організації полісу через призму демократичного устрою вважають Протагора з Абдери (481–411 рр. до Р. Х.), який багато розмірковував про рівну причетність всіх людей до політичної добродійності. Однак, Платон ставився скептично до такої ідеї організації полісу. У трактаті «Держава» він переконує, що причиною катастрофічного становища полісу є безлад, створений саме демократичним устроєм, який допускає до управління недостойних та нищих людей¹⁴.

Зважаючи на таке різне бачення організації громадянської общини, вплив на моральний стан суспільства не був однозначним.

Перший погляд спирався на концепцію циклічного руху розвитку суспільства. Згідно з нею, розвиток суспільства відбувається у вигляді руху по замкненому колу, з незліченими повтореннями суспільств та людей, як вважали стоїки. Слідом за Гераклітом та Анаксимандром, стоїки стверджували, що утворення та загибель світів відбувається за незворотною необхідністю. Повної завершеності ця модель набула в стоїчному вченні, згідно з яким всі події в світі та доля окремих людей визначалися жорсткою необхідністю у вигляді Долі та Логосу¹⁵.

¹² Бергер А. Политическая мысль древнегреческой демократии. Москва: «Наука», 1967. С. 182.

¹³ Havelock E. The Liberal Temper in Greek politics. New Haven: Yale University Press, 1957. P. 193.

¹⁴ Платон. Держава. (пер. Дз. Коваль). Львів: Апіріорі, 2021. IV. 164 с.

¹⁵ Виц-Маргулес Б. Античные теории общественного развития и прогресса. Античный полис. Проблемы социально-политической организации и идеологии античного полиса. СПб.: Изд-во СПб ун-та, 1995. С. 135.

Як світоглядна та ідеологічна альтернатива стоїцизму, розвивається філософія софістики. Проте, сама поява софістичних теорій полісного устрою, мала у собі зародок майбутнього конфлікту з традиційною полісною ідеологією. Розробка полісної ідеології та політичної теорії поліса старшими софістами сприяли подоланню суспільною свідомістю полісних рамок.

Другий погляд за своєю сутністю представляє бачення неминучого історичного регресу. Першою згадкою про неї вважається поема Гесіода «Роботи та дні». Згідно з нею кожне наступне покоління людей народжується гіршим від попереднього. Для періоду, який нас цікавить, найбільш наочним втіленням цієї моделі може виступати філософська система Платона. Учень Сократа відтворював бачення напряму суспільного розвитку, як поступового регресу політичної форми суспільства. Рух історії вбачався ним, як послідовна зміна форм побудови держави, від більш до менш досконалої.

У працях Платона змальовані чотири негативних різновиди держави, що змінюють одна одну в напрямі поступового регресу: тимократія, олігархія, демократія та тиранія. Внаслідок недоліків та вад, що притаманні кожній з цих форм вони, в процесі розвитку, призводять до встановлення наступної, ще гіршої державної системи. Причиною такої зміни філософу вважався послідовний плин трансформацій в суспільстві. Згідно з цією моделлю, коли біднота скидає владу аристократії, встановлюється демократична держава. Демократія надає свободу громадянам, але в той же час допускає свавілля та нехтування законом. Внаслідок цього до влади приходять тиранія¹⁶.

Третій погляд на суспільний розвиток – це модель суспільного прогресу. Аналізу цієї ідеї присвячені роботи німецьких дослідників: Є.Ш. Вельскопф і Р. Мюллера. За гомерівського та архаїчного періодів вона знайшла своє відображення в міфології, зокрема у міфах про політ Ікара та викрадення Прометеєм вогню для людей. У хронологічних межах нашого дослідження, ця концепція також знайшла своє відображення в драмах Есхіла та Софокла, які надихали глядачів вірою у могутність людського розуму та духу¹⁷. У філософському аспекті концепцію суспільного прогресу буде втілено у вченні Анаксагора, Демокрита, а завершеного вигляду, на думку згаданих дослідників, вона набуде в софістичній системі Протагора¹⁸.

Все це схиляє до висновків, що у другій половині 5 ст. до Р. Х. суспільство перебувало у стані найбільш повного втілення полісної форми суспільної ідеології та суспільної свідомості. Громадяни того чи іншого полісу відчували себе

¹⁶ Платон. Держава. (пер., Дз. Коваль). Львів: Апірії, 2021. VIIIб 557a – 562a.

¹⁷ Sophocles. Antigone. (D'ooe M., trans.) Boston: Ginn & Company. 1893. С. 332–364

¹⁸ Müller R. Antike Evolutionstheorien und moderne Wissenschaft. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. № 4, 1969. P. 436–446.; Welsköpf E. Gedanken über den Gesellschaftsfortschritt im Altertum. *XIII Mezhd. konhress ystorycheskykh nauk*. 1970. № 1, P. 75–84; Müller R. Antike Theorien über Ursprung und Entwicklung der Kultur. *Das Altertum*. № 14, 1968. P. 67–79.

спільнотою виокремленою серед усіх негромадян та населення інших полісів. Громадянський колектив вживав зусиль на збереження та захист своєї «винятковості», своїх громадянських привілеїв, зокрема від іммігрантів, метойків.

У цьому контексті доволі показовим виступає законодавча ініціатива Перикла (ухвалення закону про афінське громадянство 451 р. до Р. Х.) Таким законом від усього загалу виокремлювалися «обрані», що мали право на високе звання афінського громадянина та на пільги та привілеї, пов'язані з таким статусом. Таким засобом громадянський колектив захищав себе від розсіювання серед широкого загалу. Як наслідок, це законодавче запровадження спричинило деякі зрушення в суспільній свідомості афінян, зокрема в становищі жінок у полісному суспільстві. Від 451 р. до Р. Х. при укладанні шлюбу стали звертати увагу не лише на законність походження нареченої а також на її належності до громадянства. За умови підтвердження, жінка набувала в родині більш високого статусу, порівняно з чоловіком.

Хоча за жінками залишалася сфера домашнього господарювання, проте вони набувають можливості зберігати домінування над своїми чоловіками. Особливо одруження з багатою нареченою, спричиняло потрапляння чоловіка в залежність від дружини. Ставлення до жінок в суспільній свідомості стало змінюватися в напрямі визнання їхнього рівноправ'я поряд із чоловіками. За таких умов збереження традиційної юридичної залежності жінок від чоловіків стало сприйматися, як несумісність з реальним станом речей. У суспільній свідомості поширюється визнання необхідності емансипації жінок. Напевно, часте звернення до такої теми в середовищі громадянства, обумовило появу комедії Аристофана «Жінки в народних зборах».

Проте в повсякденному житті залишалися численні перешкоди на шляху вирішення цієї проблеми. Зокрема, нагальною ставала необхідність докорінної зміни системи виховання та освіти. Наявна система освіти, яку поширювали софісти, ніяк не сприяла знищенню прірви між чоловіками та жінками. Традиційна одвічна зневага до жінок, яка залишалася в суспільстві, ставала шкідливою для подальшого духовного розвитку суспільства. Показовим в цьому контексті є той факт, що протягом усього століття в Афінах не з'явилося жодної жінки поетеси¹⁹.

Жінки й надалі не мали можливості здобути будь яку освіту. Сам факт жіночої освіченості вважався аморальним та засуджувався суспільством. Він сприймався як ознака приналежності жінки до гетер, оскільки саме гетери зневажали заборону жінкам на освіту та саме освітою відзначалися серед інших жінок, часто перевершуючи в цьому багатьох чоловіків. Гетери стають учасницями світських прийомів, бенкетів, на яких вони гострим розумом та несподіваними сентенціями зачаровують гостей . Все частіше жінки вступають до шкіл софістів, не

¹⁹ Белох Ю. История древней Греции в двух томах. Москва: Государственная историческая библиотека, 2009. Т. 1. С. 376. Своєрідним винятком з такої закономірності є особа поетеси Сафо, яка, щоправда, жила не в Афінах, а на Лесбосі.

звертаючи уваги на засудження з боку суспільства. Так гетери надають суспільству ідеал освіченої жінки, вони починають відчутно впливати на процес культурного розвитку Греції. Прикладом виняткової ролі, яку в суспільстві другої половини 5 ст. до Р. Х. стали відігравати жінки, може правити Аспазія з Мілета. Вона переселилася до Афін між 450 та 440 рр. до Р. Х., змогла зачарувати Перикла настільки, що заради неї він залишив першу дружину, знатну та багату. Звісно, Перикл не зміг укласти з нею шлюб, який визнавався б афінськими законами, але синові Перикла та Аспазії згодом було, в порядку винятку, надано громадянські права. Такий приклад переступання моральних меж ставав ледь не звичайним фактом за того часу.

Атмосфера розкутості, звільнення від моральних законів проявлялась у дозволі висміювати будь-кого з громадян навіть з боку рабів та метойків. Спроби обмежити подібну свободу слова зазнали невдачі, але й сама свобода втручання в особисте життя обмежувалася розумною необхідністю. Афінському суспільству не була притаманною сувора регламентація особистого життя, якою відзначалися суспільства олігархічних держав, особливо Спарта з її традиціями, що походили від часів Лікурга.

Подальший розвиток такої свободи сприяв остаточному розвінчуванню знатності походження в очах широких верств демосу. Поступово в суспільній свідомості на зміну престижності знатного походження приходить престижність багатства. Внаслідок економічної трансформації полісного суспільства, кризових процесів полісної системи від середини 5 ст. до Р. Х. відбувається перехід земельної власності до рук метеків, тобто негромадянського населення, надання громадянських прав заможним торговцям, навіть не уродженими афінянами. Це відбувається у формі зрівняння престижності багатства, забезпеченого великими земельними володіннями та багатства, здобутого засобом торгівлі та володіння ремісничими майстернями, які зазвичай належали метекам, тобто іммігрантам.

Спроби олігархічної реакції, здійснені в 404–403 рр. до Р. Х. та їхня поразка спричинили остаточне усунення знаті від управління державою. Від завершення Пелопоннеської війни в суспільстві буде визнаватися лише майнова відмінність. Подібне явище спостерігається також в інших полісах, які зберегли демократичний державний устрій. Відтоді на статус благородної та добродешної людини (*καλός καγαθός*) зможе претендувати будь який освічений та заможний афінянин.

Висновки. Все, викладене вище, наочно засвідчує всю складність системи уявлень полісного суспільства про сутність полісної держави, най суттєвішу складову ідеології полісного суспільства. Поліс в розумінні еллінів, особливо афінян, був, насамперед, громадянською общиною (колективом громадян), а не лише міським центром. Усвідомлення своєї сутності як громадянського колективу стало фундаментом для формування усієї полісної системи, ідеології та моральних цінностей суспільства.

Система полісної ідеології не була застиглою, раз і назавжди визначеною даністю, а перебувала в постійному русі, в стані постійної трансформації, яка відбувалася під впливом соціальних, політичних та економічних процесів, що утворювали об'єктивну реальність того часу.

Полісна ідеологія головним чином виступала як система поглядів, що прагнула підпорядкувати суспільну свідомість меті та ідеалам полісного колективу. Це проявлялося у полісному патріотизмі та вимозі служіння державі, що був відображений у принципах закладених Периклом.

Найбільш повне втілення полісної ідеології припало на другу половину V ст. до Р. Х., особливо в умовах Пелопоннеської війни, коли усвідомлення себе виокремленою спільнотою стало найгострішим. У цьому пошуку, відбулося підкреслення громадянським колективом своєї винятковості та власних привілеїв. Це призвело до початкових зрушень у підвищенні статусу жінки-громадянки у шлюбі.

Поразка олігархічної реакції (404–403 рр. до Р. Х.) спричинила остаточне завершення демократизації афінського суспільства, де надалі визнавалася лише майнова відмінність.

REFERENCES

- Aristotle, (1957). Oxford Classical Texts: Aristotelis: Politica. Oxford: Oxford University Press. [in English].
- Aristotle, (1986). Athenaiion Politeia. (M. Chambers, ed.). Leipzig: Bibliotheca Teubneriana. [in English].
- Aristotle, (2002). Nikomakhova Etyka. *Нітїков Нікомачеїов*. [Nicomachean Ethics] (V. Stavnyuk, trans.) Kyiv: Aquilon-Plus [in Ukrainian].
- Arnheim, M. (1977). Aristocracy in Greek Society. Plymouth. Paris: Weil R. Aristotle et l'histoire. [in English].
- Belox, Y. (2009). Ystoryia Hretsyy v dvukh tomakh [Greek history in 2 volumes.] Moskow: hos. publychnaia ystorycheskaia. Byblyoteka ka Rossyy [in Russian].
- Berher, A. (1967). Polytycheskaia mysl drevnehrecheskoi demokratyy [Political thought of ancient Greek democracy]. Moskow: «Nayka». [in Russian].
- Bourriot, F. (1976). Recherches sur la nature du "génos": étude d'histoire sociale athénienne, périodes archaïque et classique. [Research on the Nature of «Genos». A Study of Athenian Social History – Archaic and Classical Periods, 1st–2nd Century BC.] Lille–Paris: Les Belles Lettres. [in French].
- Ehrenberg, V. (1957). Der Staat der Griechen [The State of the Greeks]. Leipzig: Teubner. [in German].
- Fedotova, O. (1995). Polytycheskaia ideolohyia y polytycheskaia teoriya v Drevnei Hretsyy.(starshye sofysty) [Political ideology and political theory in Ancient Greece (the elder sophists)] *Antychnyi polys. Problemy sotsyalno-polytycheskoi orhanyzatsyy y ydeolohyy antychnoho polysa*. St. Peterburg. Izdvo St. Peterburg universiteta. [in Russian].
- Finley, M. (1970). Early Greece. The Bronze and Archaic Ages. New York: Norton. [in English].
- Havelock, E. (1957). The Liberal Temper in Greek politics. New Haven: Yale University Press. [in English].

- Herodotus, (1890). The History. (Macaulay G. trans.) London and New York: MacMillan and Co. [in English].
- Kochur, H. & Sodomora, A. (1968). Alkei [Alcaeus]. *Antychna literatura: Khrestomatiia*. Uporiadnyk O.I. Biletskyi. Kyiv: Radianska shkola (pp. 143-145). [in Ukrainian]
- Müller, R. (1972). Die epikureische Gesellschaftstheorie [The Epicurean Social Theory]. Berlin: Bibliotheca Teubneriana. [in German].
- Müller, R. (1968). Antike Theorien über Ursprung und Entwicklung der Kultur [Ancient Theories on the Origin and Development of Culture]. *Das Altertum*. № 14, 67-79 [in German].
- Müller, R. (1969) Antike Evolutionstheorien und moderne Wissenschaft [Ancient Evolution Theories and Modern Science]. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. № 4, 436-446 [in German].
- Platon, (1999). Dialogues. (Koval Dz., trans.) Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
- Platon, (2021). Derzhava [Republic]. (Koval Dz., trans.) Lviv: Apriory. [in Ukrainian].
- Plutarch, (1914). The Parallel Lives. (Bernadotte Perrin trans.) Cambridge, MA and London: Loeb Classical Library. [in English].
- Sophocles, (1893). Antigone. (D'ooge M., trans.) Boston: Ginn & Company. [in English].
- Sophocles, (1957). Oedipus King of Thebes. (Murray G., trans.) Cambridge: Loeb classical library. [in English].
- Thucydides, (1843). The history of the Peloponnesian war (Crawley R., trans.) London. Bohn. [in English].
- Vyts-Marhules, B. (1995) Antychnye teoryy obshchestvennoho razvytyia i progressa. [Ancient theories of social development and progress] *Antychnyi polys. Problemy sotsyalno-polytycheskoi orhanyzatsyy y ydeolohyy antychnoho polysa*. St. Peterburg. Izdvo St. Peterburg universiteta. [in Russian].
- Welsköpf, E. (1970). Gedanken über den Gesellschaftsfortschritt im Altertum [Thoughts on social progress in antiquity]. *XIII Mezhd. konhress istorycheskykh nauk*, 75-84 [in German].